

Տօթ. Սերգիլէն էֆէնտի բժիշկ կրօնասէր, մղեռանդ սիրահար բարոյականի, ամուսնացած է կանաւի, պաշտելով սրտի անզուգական ընկերակցին մը, եւ եղած է բարի եւ աւուր չայր բարեկիրթ զաւանթերու եւ բարեկիրթ թոռներու:

Պաշտող իւր արուեստին, տպրած է եւ կ'ապրի կատարեալ պատուարութեամբ եւ անբասիր ուղղութեամբ, որ ոչ թէ մեծ, այլ ամենայեան բժշկի մը իսկ գլխաւոր յատկութիւնն էր լալու եւ առատահան խնամող որոյց եւ աղքատ հիւանդաց, անձնանուէր չայր մը եղած է իւր բազմաթիւ աշակերտաց, առանց խորութեան կրօնի եւ ազգութեան. հզօր ձեռնառեւ երիտասարդ բժշկաց, աննախանձ փափաքող աննոց յուսաբարձութեան, միշտ վայելած է եւ կը վայելէ չայ եւ օտարազգի բոլոր բժշկաց երկրաշատ պատկառանքն եւ յարգանքը. անոցով բախտախնդիր շաղկապութեան եւ զաղեր թափեան, աններող կեղծաւորութեան եւ յետագրմական արարքներու, ճշմարիտ հասնարի եւ արժանեաց անկեղծ գնահատող եւ քայքայեղ եղած է. իրմէ վերը ծնող չայ բժշկաց գրեթէ մեծ մասին գովելի պաշտպանութիւնները եւ եւ մէկ քանիսն ալ համարաւն եւ գիրքին գրեթէ բոլորովն հեղինակ եղած է:

Ուսումնասէր եւ վաստակասէր, գեռ այսօր իսկ թէ եւ գրեթէ ութնամեայ, քաշուած բժշկական ասպարէզէն, բայց երիտասարդական աշխուժիւ եւ մտքի զարմանալի արթնութեամբ մեծ սիրով կ'ուսանի եւ կ'ուսուցանուի ինչ որ բժշկական նորութիւն է, ինչ որ բժշկական յատկաբարձութիւն է:

Խիստ, ամենախիստ՝ օրինաց գործադրութեան մէջ, եղած է միշտ լուր՝ արդարութեան եւ իրաւունքի ձայնին. ոչ բնաւ երկարաբան, միշտ լակնախօս, մէկ խօսքով մեծ ազդեցութիւններ ունեցած է երբեմն եւ բազմաբամ ունկնդրութիւններ իւր շուրջը բոլորած երեւելի ընկերութեանց մէջ: Գանձի քաղցր է ինձ լսել իւր խօսքերը, վայելել իւր անոյշ խօսակցութիւնը, որ շարունակ լի սիրուն մանրամասնութիւնով եւ զրոյցներով, կեանքի մեծ դասեր, պատուական իրաւանք կը պարունակեն. քանի քաղցր է ինձ օգտիլ իւր բազմամեայ բժշկական հետազոտութիւնէն, որ արդէն չոյսկապ էր եւ մեծ, մինչդեռ տակաւին ես ծնած իսկ չէի, եւ զիս ծնող մօրս բերանը կաթ կը հոտէր տակաւին վաճճ. Տօթ. Սերգիլէն էֆէնտի, որոյ դեռ նոր քաշուած կենդանագիրը, իրմէ իսկ նշուելով ու պատիւ կ'ունենամ ներկայացունել

չոս այսօր, ամենակարեւոր եւ խիստ հազուադէպ անձնաւորութիւն մըն է, նշանաւոր թուական մըն է նա չայ բժշկական պատմութեան 19^ր դարու. օրինակելի, հետեւելի պատուական անձնաւորութիւն մըն է. երիտասարդ բժիշկներ, աշակերտներ իսկ գեռ շատ կրնան օգտիլ անկէ:

Մարմնի մը ուրեմն որ թուրքիայ բժշկութեան վերանորոգող այս ազդեցիկ եւ մեծ բժիշկը, որ իւր երկու նշանաւոր բժիշկ-փեսայներուն, փրօֆ. Տօթ. խորատանձեան էֆէնտի եւ Տօթ. փշտիմալձեան փաշայի հետ գեղեցիկ երրեակ մը կազմելով արդի. չայ բժշկութեան պատիւը եւ շուքը կը յաւելու, ապրի, ապրի շատ եւ հասնի իւր հարկաւորաց տարիքը, այն կորովով եւ առողջութեամբ՝ որով ապրեցուտ նա 78 տարի:

ՏՕԹ. ՎԱՐՈՒՄ 8. ԹՈՐԻՍՏՈՒՍ

Իսկ. 12 Նոյնմբիս 1893:

ՄԱՅՆԱԼՈՍՍԱԿԱՆ

ԲՆԵՒ ՄԸ ՀՐԱՅՐԵԿՈՒԹԻՒՆՔ

8—15. Եւրոպական հրատարակութիւնը:

«Հանդիսին մէջ ընտանաց ներ միշտ ծանօթացնել ընթերցողաց Եւրոպական հայազգաց հայկական մասնաւորութեան, լեզուաբանութեան եւն նուիրած գրութիւններն թէ ամբողջական կամ ծայրագաղ թարգմանութեամբ նոյն գործերու եւ թէ գնե՛ համառօտ տեղեկութիւններն տալով անոնց վրայ: Եւրոպ. քանի մը քողերը կրնան շարունակութիւն նկատուիլ մեր նախընթաց թուերուն մէջ զետեղած մասնաւորատական ակնարկներուն, եւ նպատակ ունին ծանօթացնել այս կամ անոնց տարւոյ վերջեր լոյս տեսած քանի մ'եւրոպական գրուածներ:

1. Աւելի ծանցած ներ արդէն՝ անգամ մը համառօտիւ ծայրագաղ ընել գաղղիացի A. Meillet հայազգիսին՝ որ ծանօթ է ազգայնոյց նաեւ իւր ի կովկաս բրած ուսումնական ուղեւորութեամբ, լեզուաբանական մէկ փոքր գրութիւնն հայերէն այլեւայլ բառերու նկատմամբ: Հայազգեան ոչ շատ ժամանակ յաւալ հրատարակած է ուրիշ փոքրիկ գրութիւն մ'ալ, որ նուիրուած է ամբողջովին հայերէն լեզուի ընդհանուր ձայնական օրինաց հետազոտութեան եւ քանի մը բառերու ստուգաբանութեան: Գրութիւնն «Հայկական ցերեկաւ» ինքն, անուր կը կրէ, եւ է 15 էջ փոքրիկ

1 84 ր ժամանակի «Հանդէս» թ. 1, 1892, Թ. 5, էջ 142—147 եւ Թ. 7, էջ 205—208, Հմմտ. «Հանդէս» թ. 1891, Թ. 2, էջ 44:

տեարակ մ'որ նախ լցյա տեսած էր Փարիզի Լեզուա-
բանական Էնկիկլոթեան Յիշատակագրաց մէջ։

Երբք ծառ է գրութիւնը։ Աւաղինը կը բո-
խանգակէ՝ «Ցեղեկութիւններ հայերենի հոլովման
վրայ»։ եւ կը խօսի նախ քան մասնաւոր քառերեւե-
լիւր ծագումն, յետոյ հայերենի ներդրականներն,
— ի պետականի վրայ։ Ատոնց կը յաջորեն այլ-
եւայլ բառերու ստուգաբանական հետազոտու-
թիւնը, այսպէս ելլալ բառին զոր «ցարտոն» հին-
գիւրգական նախածեւէ յառաջ կը բերէ, եւ կը
համեմատէ պաւերեն ձոյս, գոթ. qairna, լիթւ.
girma, սանսկր. grāvan եւն բառերու հետ։ Հայա-
գետք կը դնէ որ ելլալ յառաջ եկած է հայերկան
«իւրիւն» նախածեւէ, ճշդիւ այնպէս ինչպէս «իւրիւր
ձեւէ» (հմմտ. իւրիւր) եղած է ուրիւր (հմմտ. յուն.
γέρρερος) եւ «իւրեւ ձեւէ» (հմմտ. իւրեւ) եղած է
այսիւ. եւ կը յիշէ որ ուղղութեամբ այսպէս
մեկնած է բառերու արդէն հանգուցեալ Հ. Ս. Վ.
Յերթիւնեան (Հնդեւրոպական Նախաբնու, էջ 13
եւ 18) ելլալ եւ մի բառերին ետքը, — որոնց
վերջինը կը մեկնէ հնդեւրոպական «mes նախա-
ծեւէն, յիշելով յունական ոյլլուայլ բառաւորա-
բաններու ձեւերը՝ լեգք. ἄμυξος, գորիական ἄμικ-
— կը խօսի հայերկան — աւել յաճախանալիս
հոլովմանիւ վրայ։ Լաւ միտ դնել կու տայ որ
հայերկան — մե վերջաւորութեամբ (օրինակի հա-
մար՝ «չարժու»), բառերը կը համապատասխանեն
սանսկրիտ — ma, յուն. — ma եւ լատիներէն — men
վերջաւորած շէգըններուն։ Այս բառերուն յոգ-
նական — աւել կ'ըլլայ (օրինակի համար՝ «չարժ-
մունք») որուն 4 տառն յոյճականանել է, իսկ
— աւել — մասնիկը կը համապատասխանէ սանսկրի-
տերէն — dui (զոր օր. dhāmāni) գոթ. — oia
(զոր օր. hairtona) վերջաւորութեանը։ Ասիկ ետքը
կը խօսի այս զոյգականի յոյճ թայտապանի
կարճ ձեւին վրայ։ — Ասոր է վերջաւորութիւնը
— աւել ձեւէ կը համարուի կը դնէ, եւ կը համեմատէ
զայն սանսկրիտ — asmāt եւ — asmāi
պայն սանսկրիտ — asmāt եւ — asmāi
պայն սանսկրիտ — asmāt եւ — asmāi
պայն սանսկրիտ — asmāt եւ — asmāi
պայն սանսկրիտ — asmāt եւ — asmāi

Ամբողջ տեարակին մեծագոյն մասը կը գրուեն
այս դիտողութիւնը։ Կոնստանտին Էրեք Էրեքուն
(էջ 13—15) մէջ ամփոփում եւն միտ երկու
մասերն։ Ատոնց վրայ կը խօսի — աւ վերջաւորած
հայերէն բայերուն վրայ։ Հայագետք կ'ընէ որ հին-
գիւրգական լեզուին մէջ հայերէն ներկայի կը
կարմուրէ — den — ձեւով, որ նաեւ հայերէնին մէջ
յառաջ կը գտնուի. այս ձեւ երկու բայ ալ կայ թէ
հայերէնին եւ թէ յունականին մէջ պահուած,
որ եւ՝ աւել, յուն. ἄρνηται եւ — ἄρνησις, յուն.
ἐννυσσι. Դարձեալ հնդեւրոպական լեզուն ներկայի
կը յօրինէր նաեւ — Ս — մասիւմբ, ինչպէս կը
վկայեն սանսկրիտերէնն եւ հայերէնն։ Արդ հնդե-
ւանի կը հաստատէ թէ այս վերջին ձեւիս ալ
ներկայացուցին է հայերէնին մէջ շատ մը բայերու

— աւ վերջաւորութիւնը, եւ զայս կը յոյճեն յա-
ջորդ համեմատութիւններով այն է՝ բելու, յուն.
ἔλω, լատ. solu. — իւլու, հմմտ. սանսկր.
lati- (անյիւր)։ Ս մայրը կը տեսնուի սանսկրիտ-
երէն արտու եւ tūrvati ձեւերուն մէջ. — հելու,
չ-իւլու, հմմտ. սանսկր. sar- արդէն Փ. Միլլեր
(Armeniaea, VI, p. 4) համեմատած էր հայերէն
հուլ բառը յունական օրմի, սանսկր. sarmā- (հա-
մալ) բառին հետ։ Այս առթիւ միտ դնել կու
տայ որ հելու եւ իւլու բայերուն մէջ չ տարբ.
հնդեւրոպական 1 տառին տեղը կը բռնէ, որ կը
տեսնուի ուրիշ բառերու մէջ ալ՝ ինչպէս նեւ,
էլիւր, — իւլիւր եւ թերեւս ուրիւր (= յուն. ἀστέρι).
Երկուրդ եւ վերջին մասն եօթն բառերու
ստուգաբանութիւն է, որոնց մէջ ամենէն երկայն
խօսած է սանսկրիտի մանր բառի վրայ, զոր հնդե-
ւրական *miu — ձեւէն յառաջ կը բերէ (յու-
նական մեւն-ծա, մեւն-օրիւս, գոթ. minists, լատ.
miuus). Այս համեմատութեան մէջ գտնաւոր-
ութիւն այն կայ միայն որ — կը գտնուի (միւր), որ
սակայն յաջորդ — իւլու արդէն յոյճման եղած է,
ինչպէս կը գտնուի «վ-թուն» եւ «վեց», «մեք»
(յուն. γέλω) եւն. Այս բառէն զատ կը մեկնուին
նաեւ յաջորդ, րեւել (մարմարներ ընել)։ լիթ.
dirti, յուն. δέρι եւն. — իւլու, լիթ. gēlti
(չարիք ընել), հին բարձր-գերմ. qñēn (լիւթի),
quāla (տանջանք)։ — Գործին կը յիշեցնէ լատ.
faber, որ այս նիշաւորութեամբ *dbabhiro նախ-
նականէ մը ծագած ըլլալու է. — հաւել (հաւել,
հաւել) եւ հաւ — թեւեւ իմաստով նոյն յարաբե-
րութիւնն ունի, զոր ունի յունական օրմու բայի
յուն. οἰωνός բառին հետ. — լուլ, հմմտ.
հին բարձր-գերմ. lungun հմմտ. անգլ. lungs
եւ ռուսերէն лѣвля — լեւալ, որուն սկզբնաւ չ
տարբ կ'ընայ նախամասնիկ ըլլալ, որով եւ — աւ բառն
որ անցնող մին է — աւ վերջաւորութեան (հնդեւ.
*ōno, սանսկր. — āna-) ծագած կ'ըլլայ հնդեւրո-
պական *serp- (սողալ) ձեւէն, հմմտ. լատ. serpens.

Աւելորդ է բաւել որ հայագետս իրեն մասնա-
գիտութեան՝ այն է բուն լեզուաբանութեան մէջ՝
շատ խորազնին է, եւ կը խառնուի ապաւային
մէջ մեծ նշանաւոր երկեր տալ, իւրք հայերէն
ուսած է միայն լեզուաբանական հետազոտութեանց
համար։

2. Դանթոսի է թէ հայերէն մասնաւորա-
թեանց յայտարար եղած հրատարակութիւնը՝ քիչ
բացատրութեամբ՝ արշափ թերի, անճիշդ եւ ան-
քննադատ է, Այս կէտիս վրայ մասնաւոր գրու-
թիւն մը լցյա համար է Մեծ. Պր. Կորայրը գաղղի-
երէն լեզուաւ, որ «Հայկական բնագործ ընդառա-
տական հրատարակութեան մը անհրաժեշտու-
թեան վրայ» կը ծառէ,՝ եւ որ նախնաբար լցյա
տեսած է Համայն Արքունի շեմարանի Նախիջ 86-
դիկագրաց մէջ։ Այս տեարակին մէջ հեղինակին
իրաւամբ կը խօսի հայերէն գրութեանց նոր
քննադատեալ հրատարակութեան մը կարեւորու-

1 M. A. Meillet, Notes Arméniennes. (Extrait des «Mémoires de la Société de linguistique de Paris, tome VIII») Paris, imprimerie nationale 1892. 8° pp. 15.

2 Néandre de Byzance Norayr, De l'urgence d'une édition critique des textes arméniens, Nota: Reale Accademia dei Lincei, Rendiconti, 1892, pp. 807—818.) Roma, tip. della R. Accad. 1892. 8° pp. 12.

թեան վրայ, եւ ապա թէ Բնչ կերպով Զանաւու է գերծ բնչն բնագիրները սխալ էր եւ աղանաղու թեաններէ: Այս մասին վրայ հառ աւելի երկուր խօսիլ անոր համար մասնատու աւելորդ կը համարս իրենք, քանզի արդէն օրսովթիթի մը մէջ թարգմանութեամբ լոյս տեսած է՝ մինչեւ այն կէսն՝ որ Տեղեկանի իւր բառաներուն իբր օրինակ յառաջ կը բերէ մեր մասնագիրներէն այլեւայլ աղանաղ կարներ, եւ զանոնք ուղղել կը Զանայ:

Ճշգրիտ այս վերջին մասն (էջ 9—12) ամենեւն աւելի հետաքրքրական է տեսարկին, եւ արժանի է ամեն բանասիրի ուշադրութեան: Եւ այս մասն է՝ որուն պիտուր կէտերը նաեւ Փր. Միսլիբի իւր մէկ ըննադատական մէջ, զոր հրատարակեց Վիեննայի Արեւելագիտական թերթին մէջ,¹ գետեկեց: Եւ պետք ենք բանէ որ այս սրբագրութիւնը առ հասարակ յայդպաւ են:

Այս սրբագրութեանց մեծ մասն Մ. Խորենացւոյ զբերն համար են, հասա մը Ընտիսա Շիրապացւոյ եւ ուրիշ մը Փիլիսի գործերբուն: Այստեղ կ'հարկէ կարելի չէ այս սրբագրութիւնը լիովին յառաջ բերել թարգմանութեամբ. սակայն աւելորդ չենք համարիլ գինէ համաստիւ յիշատակել զանոնք: Մ. Խորենացւոյ Ա. իւր մէկ խօսքին նկատմամբ ("Արեւմտեան յարեւելից հրատարակողն իրողմանն բնակեալն") խօսելով՝ մի առ մի կը յիշէ հեղինակը թէ Բնչ պէսպէս կարծիքներ յայտնուած են այս անուան նկատմամբ, եւ իբրեւ ազդիւր Խորենացւոյ խօսքին կ'մէջ կը բերէ Եւսեբեոյ Գրոսիկոսի մէկ խօսքը (հրատ. Ագեթեան 1918, Է, էջ 21): "Ութեւտանս ամ՝ եկեալ (Սենեքերիմ) եւ Նեմոզ գործեալ Նմոյ յիւրմէ սրբալին Արտաճառակն"՝ վախճանէր, եւ նաեւ վերջինս կ'ազգէ՝ Արտաճառակն: — Խորենացւոյ սրտած Արտաճառակն գրութեան մէջ (այս. Վենետ. 1881, էջ 40) կը բնութիւն օտ խօսքը՝ "Ոսի թէ Արտաճառակն Արտոյ մասն ինչ կ'Հռոմայեցիցն կ'Հրեից անեալ բնակեցոյց չէստ օտ Կարսից: Եթէ Հռոմայեանք այս խօսքն իրեն աղբիւրն հետ սրմէ անուած է, այսինքն Եւսեբեոյ Գրոսիկոսին (— Հարս, Է, էջ 124 "Ուրբոս զմասն ինչ Հռոմայեցից եւ կ'Հրեից առ եւ բնակեցոյց կ'Արտաճառակն Կարսից ծովուն. և —) կը գտնելոր որ Արտաճառակն եղած է Արտաճառակն, որով իմաստը բոլորովին այլալայն: Միշտայլ Արտոյն մէջ (այս. Երուսաղէմ, 1871, էջ 71) այս խօսքն հետեւեալ կերպով կը գտնուի. " . . . զնոսա բնակեցոյց առընթեր ծովուն Կարսից յՈւստան քաղաք: — Նանտիկի Շիրապացւոյ Զատիկ վրայ ունեցած մէկ ծառին մէջ (հրատ. Պատկանեան, Ղեարթ. 1877, էջ 19) կ'ըստի այսպէս. "Արտաճառակն Մերէն փիլիսոփայ Արեւմտեան ընկեր կողբաւ առաջելոյն ունկնդիր՝ այսոր զինն եւ տասն էրեքսան լուսնի բառ հռոմայեցից: Եւ Արդ Տեղեկանի միւր միւր գինէ կու ապր որ Մերէն անուր պարգայէս սխալ գրութիւն մըն է փոխանակ Քր ինք բառերուն, ինչպէս ունի Եւսեբեոս (Գրոն. Բ,

էջ 158), որ աղբիւրն է Շիրապացւոյ յիշեալ խօսքին, եւ ուր կ'ըստի. "Ուրբառատ" Առաջելոյն ունկնդիր, եւ Արտաճառակն մը ինք փիլիսոփայ: Մ. Խորենացւոյ (Բ, ձր) գրածը թէ "Բայց Տեղապարհ հաստատակն իւր գինէ յարարարանն Երուսաղէմ իւր իւր, վերապացուս յիշեանէ թողեալ՝ քառանայ կ'Հայոց" կ'ազգէ գոյգն պէսպիսութեամբ, որ սակայն իմաստը բոլորովին կը փոխէ, այսպէս. "Բայց Տեղապարհ իւր հաստատակն գինէ յարարարանն Երուսաղէմ, երբորդ (այսինքն) փոխանակ աղբիւրն եւ վերապացուս յիշեանէ թողեալ եւն: — Արեւմտեալ փիլիսոփ "Յաղագս Կախարհամութեան" ծառին (այս. Վենետ. 822, էջ 11) "Պիթագորաս" Միւստիստիկ, սխալ խօսքը կ'ազգուի այսպէս. "Պիթագորաս" Միւստիստիկ որդին:

Այս քանի մը օրինակը կը ցուցնեն — ինչպէս արդէն ամեն թիւ շատ մասնագրութեանք զարգող բանասիրի ծանօթ է, — որ մեր մասնագրութեանք շատ աղանաղ վիճակի մէջ ծանօթանալ են հրատարակութեամբ: Այս նկատմամբ շատ մեծ գործ կայ կատարելու: Հեղինակը կը յայտնէ որ ասորիներէ կ'վեր զարգած է ուղղելու եւ ճշգրտելու մեր մասնագրութիւնը, եւ այս Զանիկ սրբիւնքը պիտի ամփոփէ Նշանի անուան մասնին մը մէջ: Երեսներ որ յայդպէս եւսին կ'ըլլան եւսին ձեռնարկութիւն եւ լոյս տեսնէ:

3. Դրանք է բանասիրաց, որ կ'վենտիկ լոյս տեսած է երկու հատոր Վարդ եւ վկայաբանութիւնը արդոյ հատորներ քաղեալք կ'ծառնարան (Վենետ. 1874 էջ 721 եւ 553) Հրատարակութեան չի տարբերիլ իր նմաններէն, եւ չէ ընտանգրութեան: Խորենացւոյ հրատարակութիւն մ'այլ Արտոյ վարդերուն եւ վկայաբանութեանց մեծ մասն վրայ լոյս պէտք էր արդէն սխալած լլայլ, անոնց բնագրաց հետ ունեցած աղբիւր, կրած փոփոխութեան, բոլորովին ներքին պատմական տրծէքն են լուսարտա նկով: Այսպիսի ընտանգրութիւն մը շատ քիչ որ թերեւս արժանի չէ եղած ուշադրութեան, բոլորովին այլազգ եւ երբեմն շատ յարգի պիտի ցուցնէ անուշաղ, թէեւ մեծ մաս մ'այլ այլալայն ու աղանաղ:

Այս վկայաբանութեանց մին է որ հայագետ Կանիքիի մտադրութիւնն այնպէս գրուած է, որ պէտք տեսած է զայն անգիւղերէն թարգմանել եւ հրատարակել անգիւղեան թերթի մը մէջ: Այս կտորն է "Վկայաբանութիւն Ս. Աղաւնի ճգնաւորի:" Աղաւնի այս վկայաբանութիւնը իմ համար արդ հայագետ թէ լլայլ վաւերական յիշատակարարութիւն վկայութեան Ապոլոնիոսի (Apollonius) որ կ'Հռոմէ վկայեց եւ որուն վրայ կը խօսի Եւսեբեոս իւր Եկեղեցական Պատմութեան մէջ (Ե, գլ. Խա.) Գծաբառաբար կը պակսի Վենետիկոյ տպագրութեան մէջ այս մասին նախնեաց թարգմանութիւնը: Եւսեբեոս այստեղ կը պատմէ որ Կոմոգորս (180—192 թ. ք.) օրով վկայեց եւ Հռոմ մայ մէջ Ապոլոնիոսի Պերնեմիոս զատաստին ձեռագր, եւ կը կնք իւր պատմութիւնն այսպէս. "Արդ

¹ Տես "Հայրէկոս", 1893, էջ 401, 402 եւ "Արեւմտեան", 1893, Թ. 31: Գննադատութիւն միւր անգամ "Մարտի թերթին մէջ (1893, Թ. 2):

² W Z K M. Heft II, pp. 210—211:

³ F. C. Conybeare, The Martyrdom of Apollonius, "The Guardian", 1893, June 21, Nr. 2481, pp. 998.

կրօնի, կարելի չէր որ այնտեղ շուտ բնդարձակ բռնուէր բնթերցարանն ու բառարանն՝ որ յաւելաւած էին միայն թերապանութեան: Համառօտ բան մին է ի հարկէ նայնպէս փնթերմանին իւր թերապանութեան վերջը կցած բնթերցանոց հաւաքածային եւ բառգիրքին: Բռնելու շատ բնդարձակ է լատերի հրատարակած յատկապէս բնթերցանոց մասանան,¹ բայց այն պահանջ ունի որ ամբողջ գործը միայն եւ միայն խորնացուց Բ գիրքը կը գրուէ, եւ բառական սխալներ ունի, այնպէս որ ուրիշ հայագէտ մը՝ թերեւս թիշ մը խիստ՝ ուղղին տեսարան մը գրելու հարկ տեսաւ: Գննելու համար այս գործը:² Նայն ծրարներն ունի նաեւ վերջերս լոյս տեսած Եղիշէի պատմութիւնն ամբողջովն, որուն կից էր նաեւ բնդարձակ հայ-առուորդին բառգիրքը, եւ զոր հրատարակեց իս-Թովհանեանն ուսուցիչ Լազարեան ձեմարանի Բրէւէրեան Լիգայը, եւ որուն վնայ երկու տեսարան լոյս տեսան իւր քննութիւն, մին հայերէն լեզուա Պր. Գր. Նալպետեանցն, որ թերեւս թիշ մը խիստ է, եւ միւսն այս օրերս հայագետնէն լեզա՝ խալկերէն լեզուա, զոր թիշ մ'էտըր պիտի յիշէր: Այս կարգի ամբողջական հրատարակութիւնը՝ որպէս ալ ըստ ինքեան զատակար ըլլան եւ ուսման համար կարեւան շատ լաւ ծառայութիւն բնէ, չեն կարար բուն հատմանոր բնթերցանաթ (chrestomathie) նկատուի:

Ուսուցանուէր Մարին գործն ընդհանրապէս բուն հայերաբար է, այսինքն ընտրուող առնուած պիւնայլ հեղինակներէ: Հատուածներու թիւն է քսանէ չորս: Որչափ կը տեսնուի՝ հեղինակին դիտարարութիւնն եղած է հայերէն ամէն կարգի լեզուներն ալ հասկանալի բնէ բնթերցողին, փասն զի այս հատուածները շատ տարբեր լեզուի նկարագիր ունեցող գործերէն առնուած են: Վասն զի առաջին չորս կտորն Վ. Գրքին են, յետոյ կու գան կտորներ Լաւրանց վարքին, եւ ուրիշներն, այսինքն՝ Մ. խորնացի, Բազանց (— որուն Յովհաննէս եպիսկոպոսի վնայ իրաւամբ գեղեցիկ կտորն ի մանաւորն ուրիշ հաղորդար ալ է մէջ կը բերեն, ինչպէս Գարեթի —), Եղիշէ, Թարգմար, Եղիշի, Սերեոս, Ա. Լատիվերացի, Պիտոյից Գիլը, Կերս-Լամբրոնացի, Դ. Զորհալի եւ Վարան: Սկիէ կը տեսնուի, որ հայերաբար հայերէն լեզուի ամէն տեսակները կ'ուզէ ծանօթացնել աշակերտին: Գործնական տեսակետով ընդունելի կարող ըլլալ այս ծրարիւր, քանի որ մանաւանդ օտար ուսանողք հայ լեզուն կ'ուսնին կամ լեզուաբանութեան կամ մասնաբանական քննութեանց համար, ուստի պէտք են ամէն տեսակ լեզուի վարժիչ, ջուռն լեզուական

բանասիրութեան տեսակետով ի հարկէ աւելի լուսէր լեզուի այս անբարդորդ օրինակներն իրարմէ անջնալ եւ ոչ ամէն իբրեւ օրինակ հայերաբար զննելու առաջնա առնել: Պիտոյից գիրքն՝ օրինակի համար՝ հայերէնին պլանսերուն է միայն, եւ գործ չունի իբրեւ լեզու Եղիշէի, Թարգմարցի եւ ոչ խորնացուց հետ, ինչպէս վերջինս Եղիշիլ եւ պլան: Այս գաւա բանասիրական խնդիրը մէկդի թողլով՝ յատանք որ հեղինակին գործն ունի այ իրեն դիտած գործնական արգիւնը, այն է հայերէնի ուսումն աւելի դիւրամտացոյց բնէլ օտարաց:

Ճ. Ուսուսական լեզուա գրուածներէն պէտք ենք հոս համառօտի յիշել գննէ այն երեքն որ իս. Բ. — Թովհանեանն հրատարակած է: Առաջինն հատուած մին է հայերէն արեւմտաբարութեան մը վնայ, որուն ճշգրտապատկերն ալ գրուած է՝ ոչ այնչափ յալոյց, եւ որ լոյս տեսած է՝ «Նիւթը կովկասի Հնդկաստանութեան» պարբերականին մէջ: Նայնտեղ լոյս տեսած է՝ նաեւ երկրորդն, որ շատ աւելի բնդարձակ է եւ հետաքրքրական է իւր մ'ունի: Այսպէս հեղինակը կը խօսի հին հայերէնի ձեռագրաց վնայ՝ ի մէջ բերելով բազմաթիւ ճշգրտապատկերներ, անոնց զարգացման ու զարգացման, գրութեան իբրեւ օրինակ պիւնայլ ձեռագրաց յիշատակարաններ, եւ կը խօսի ձեռագրաց ուղղագրութեանց վնայ եւն: Անչէն աւելի հետաքրքրական է երկրորդն, որ Մովսէսայի Հնա-խոսական Ընկերութեան թերթին մէջ լոյս տեսած է եւ կը խօսի Լազարեան ձեմարանի նշանակող աւետարանին վնայ բնդարձակարան:³ Թայտնի է որ աւետարանն գրուած է ՅԱԶ (= 887) թուականին: Առաջ ինքնացոյց իշխանի օրով եւ գրուի է «ես Սահակ Վանանցացի» որդի Վարդա Վանանցացի, որում կ'ընի ՄԵՆԷ Կոնիէի, եւ որուն այս մասն Պր. Թարգմար ինքնանցի «Հայաց գիրք» ինչուած գրքին մէջ գրուած ճշգրտապատկերն կը տեսնուի. (տես վերը՝ էջ 92.) Լեղիւսակը մանրամասն կը խօսի ձեռագրի վնայ, եւ ի լոյս հանած է նաեւ ուրիշ յիշատակարաններ: Անչէն աւելի մտաբարութիւն կը գրուէ ու թէ ի՞նչ համառօտութիւնն, զոր բարձ է ձեռագրի թիւթերցանաններ եւ հայերէն Աւետարանի տպագրեալ սովորական բնթերցանանները դիմացէ դիմաց գննելով, որոնց մէջ մտաբարութեան արժանի տարբերութիւններ կը տեսնենք: Վերջին թերթը էջին վնայ գրուած են նաեւ ձեռագրի սեպ-հակին ուղղագրութեան օրինակներ: Կարծէ որ այս երեք գրութիւնքն ալ թարգմանութեան մտալիլ ըլլան անոնց՝ որ առուորդներ թաւական տեղակա չեն:

Ե. Մովսէսայի հայագետն Ե. Տեղա, որ հմուտ է ոչ միայն հին պլ եւ նոր հայերէնի, յաճախ հատուածներ կը հրատարակէ Հռոմայ ձեմարանի Տեղեկարար մէջ, որոնք նախկին եւ հայերէն հին մասնաբարութեան, ինչպէս նաեւ հայերէն

¹ H. Pettermann, Brevia linguae arm. grammatica, litteratura, chrestomathia cum glossario, Lipsiae 1872, որ երկրորդ տպագրութիւն է եւ Ջ. հատորն է Porta linguarum orientalium հաւաքածուն:

² M. Lauer, Armenische Chrestomathie, Wien 1881.

³ A. Baumgartner, Dr. M. Lauer und das zweite Buch des Moses Chorenazi, Leipzig 1885.

⁴ Եղիշի Պատմութիւն վարդանանց ըստ Աննա-ցեղ օրինակի են. Մոսկ. 1892. Ջ. է 391 էջ — Հմուտ. Գր. Նալպետեանց, Եղիշի վարդանանց Պատմութիւնը հրատարակութեան իս. Թովհանեանի, Գիլիս. տպ. Մոսկ. 1892:

¹ Кучукъ-Юванисова, Армянская надпись XII столѣтін: Матер. по Археол. Кавказу, III.

² Кучукъ-Юванисова, Армянско-армянскія рукописи: Матер. по Археол. Кавказу, III.

³ Кучукъ-Юванисова, Общ армянской рукописи IX. книга А. Москва 1893. А. рр. 13 (Арм. Восточ. инст. Московскаго Археол. Общ. I, 2.)

էկեղեցւոյ լոյս տեսած գրութիւնքը ծանօթացրնելու նշանակումը, իւր գրութեանց մեծ մասն ծանօթ է արդէն բնիկ երգչապետ՝ Նանա ամբողջական թարգմանութիւններով ղէկաւորաբար «Բազմապէս» մէջ։ Միջը կը մնայ հոս յիշել համառօտիւ երբեք նոր գործեր։

Դասնօթ է որ Նեմեսիսի Մարգարեանութեան վրայ, որ քիչ տարի յառաջ լոյս տեսած է, (տպ. Վենետ. 1891, 80 էջք 166) գրած էր հայապէստ քննութիւն մ'որ լոյս տեսաւ հայերէն թարգմանութեամբ «Բազմապէս» մէջ։ Նոյն նիւթայ վրայ քիչ մ'ետեղք հրատարակեց հայապէստ երկրորդ տետրակ մ'այ, որ «Նեմեսիսի» վերնագիրը կը կրէ, եւ է «Տեղեկութիւն Նեմեսիսի հայերէն թարգմանութեան ինչ ինչ տեղեցոյ վրայ»։ Հաստատելու առաջին մասը նուիրած է Նեմեսիսի քրոջ այն քննութեան, որ լոյս տեսած է «Հաւաք-ի» մէջ, ուր այնտեղ հանուած հետեւութիւնք յառաջ կը բերուին եւ կը քննուին։ Երկրորդ մասն էլ (էջ 11—16) համեմատութիւն է մանրամասն Նեմեսիսի հայերէնին մէկ ղէկայն՝ անոր յունարէն բնագրին հետ, ուր նշանակուած են նաեւ մեր Մատենադարանի ԽՊ Բ ձեռագրին տարբեր բնիկ երգչապետներ։

Երկրորդ գործքը քիչ մը վերն առի՞ծ ունեցանք ակնարկելու, եւ որ լոյս տեսած է այս օրերս։ Վերնագիրն արդէն կը ցուցնէ բովանդակութիւնը։ «Երեւելի Վարդանանց Պատմութիւնն ըստ նոր հրատարակութեանի Բ Մասկուս»։ Այս տետրակը ոչ միայն կը խօսի իւր Յովհաննիսեանի հրատարակութեան վրայ, այլ նաեւ անոր առի՞ծ եղած քննութեանց ի մասնաւորի ուսուցչապետ խալաթեանցի քննութեան։ Վերջին մասին մէջ կը ծառէ նաեւ Երեւելի ուխտարկութեան թարգմանութեան վրայ, զոր լոյս հանեց Ղուկասեանց (տպ. Տփ. 1891) եւ որուն վրայ առի՞ծ ունեցանք համառօտ քննութիւն մը արելու։¹ Հայապէստ նաեւ այս վերջին քննութիւնն արժանի համարած է անտես չընել իւր գրութեան մէջ։

Երրորդ՝ նոյնպէս այս օրերս լոյս տեսնող գրութիւնն ասանցմէ աւելի բնագրական է եւ արժանի ունենի աւելի ուշագրութեան։ Դասնօթ է որ «Սոփիա»-ն Ա հատորիկին մէջ հրատարակուած է «Բանք իմաստասիրաց», որ բուսական հումիւրին եւ կոկիկ լեզու մ'ունին (տպ. Վենետ. 1853)։ Ասանց վրայ քարտեր մանրամասն քննութիւն մ'ընել եւ յերեւան հանել անոնց արժէքը։ Վրդ այս գովութեան արժանի ձեռնարկն բրած է հայապէստ իւր գրութեանը, որ յաջող հետազոտութիւն մըն է եւ այս վերնագիրն ունի։ «Բարդյական Առածք Յոյն իմաստասիրաց» քաղեալ եւ թարգմանեալ է

Հայոց՝, ի Տարիւ քննութիւնա շատ նպատակը արդիւնք ցուց չի տար, վասն զի կը ցուցնէ որ առածքս այնպէս՝ ինչպէս հրատարակուած են, աղանաղութեանց օրինակ կրնան համարուիլ, այնպէս չիփոխ են մանաւանդ Հեղինակայ անուանը։ Այս գրքուկին վրայ, որ անուշաւ թարգմանեալն արժանի պիտի համարուի, կը յառաջը ուրիշ տեղ ալ կրկին գտնուուի։ Վասն զի Հեղինակն իրեն գրքուկին մէջ ցանց չէ բրած յիշել նաեւ Սեկունդոսի Առածները (էջ 17—19), որոնց վրայ մեր համառօտ քննութիւնը կը յառաջը ոչ շատ ժամանակէն առի՞ծ կ'ունենանք ի լոյս հանելու։

7. Ի վերջոյ պէտք կը համարենք յիշել հոս գրութիւնն մ'այ, որ յետեւը լոյս տեսաւ Իրբեւ նախընթաց օրինակ ամբողջ գրութեան, որ յետոյ լոյս պիտի տեսնէ Լափիցիի Հինթրեա (J. C. Hantzsch) ծանօթ գրականաւսնային հաշուով։ Այս գործին Լափիցիի Համայնաբանի փիլիսոփայական բաժնին առաջարկուած նախընթաց ծառագրութիւն (Inaugural) մըն է փիլիսոփայութեան վարդապետութեան տարրան առնելու, որ եւ ընդունուած է նոյն բաժնին։ Հեղինակն ծառագիրն էր Գերմանիոյ աստուածաբանական դպրոցիւնըն ուսանելու նախ Լափիցիի, յետոյ Հալլէ, Պերլին եւ վերջապէս Քիւպինկէն։ Ըստ տարրութեան՝ խելոցան գրուած է ծառագրին համառօտ վարդին ձառնին նիւթն է «Պաղեղեանց վրայ Յունական Աղբիւրները»։ Դասնօթ է որ Միտքանի հրատարակած «Գիր խոստովանութեան» Մանիքայի (Վաղարշապատ 1892) առի՞ծ տեսաւ Պաղեղեանց վրայ նոր քննութիւններ գրելու, ի մասնաւորի Հ. Բարսեղ Ա. ի Սարգսեան մէկ ընդարձակ գրութեան, որ է «Առաւմտահայկէս Գրականութեան Պաղեղեան Թուրքականաց աղանդին, եւ Գր. Նալբանդի վրայ թուղթը» (տպ. Վենետ. 1892)։ Նոյն նիւթն ընտրած է նաեւ Պրոֆ. Տեր. Միկրուշեան որ՝ ինչպէս մեր առի՞ծն եղած ծառագրութեան է իր անսնունդ, կը խոստանայ հիմնովին ուսումնասիրել ինչդիրք։ Տեարքին մէջ Հեղինակին նպատակն եղած է Պաղեղեանց վրայ խոսող յոյն Հեղինակաց ճիշտութիւնն ու այն գրութեանց վաւերականութեան շարքը ճշգրտել։ Նախ կը ցուցնէ որ Պաղեղեանց վրայ ծառագր հայապէստ գրութիւնն ոչ թէ փոստինն է, այլ Պետրոսի Հեղումեանի, ապա կը հաստատէ որ Փոստի Պաղեղեանց վրայ եղած գրութեան միայն մէկ մասն համառօտ պատմութիւնն է հարապատ, յաջորդ յետին է եւ ուրիշ անձէ. յետոյ կը խօսի Պետրոս Սիկունդի գրութեան եւ ի վերջոյ յոյն ժամանակագիրներուն՝ ի մասնաւորի Թեոփանէսի՝ Պաղեղեանց նկատմամբ գրածներուն վրայ։ Է. Զ. Զ.

¹ E. Teza, La Natura dell' Uomo di Nemesio etc. Venezia 1892. — Թրգ մ. «Բազմապէս», 1892, Թ. 10—12։

² E. Teza, Nemesiana. Sopra alcuni luoghi della «Natura dell' Uomo» in Armeno. Nota. Roma 1893. 80 pp. 16. (Reale Acad. dei Lincei, Rendiconti. 1893. Pp. 3—16.)

³ «Հաւաք» Աւետ. 1892, Թ. 3, էջ 65—71։

⁴ E. Teza, La Storia del Vartianiani di Eliseo nella nuova edizione di Mosca. Roma 1893. 80 pp. 14. (Re. Acad. 1893. pp. 397—398.)

⁵ «Հաւաք» Աւետ. 1892, Թ. 4, էջ 117—120։

⁶ E. Teza, Delle Sentenze Morali di Filosofi Greci scelte e tradotte da Armeni. Roma 1893. 80 pp. 24. Reale Acad. 1893. pp. 375—396.)

⁷ Karapet Ter-Mikrissian, die Griechischen Quellen über die Paulikianer. Leipzig 1893, 80 pp. 54.